

ЩЕ ОДИН ВНЕСОК У РОЗВИТОК ГОЛОДОМОРОЗНАВСТВА: НОВІ ФАКТИ, ДОСЛІДЖЕННЯ, СУДЖЕННЯ

Весною 2007 р. виповнилося 60 років трагічної події історії України – повоєнного голодомору, пік якого припав саме на весну 1947 р. За цей час, хоч і незначний, з точки зору історії, змінилося принаймні одне людське покоління, однак народна пам'ять продовжує зберігати свідчення очевидців трагедії. А разом з тим, українській історичній науці вистачило часу, аби сформувалася ціла пошуково-дослідницька наукова школа, зорганізувалася група визнаних фахівців, громадських діячів, які серед своїх дослідницьких інтересів визначили пріоритетною саме цю тематику. На жаль, частина сучасного політичного істеблішменту раз у раз використовує голодомор 1947 р., аби цинічно привернути інтерес громадськості до своєї політичної партії чи показного переконання, а поза тим ще й нав'язати соціуму своє власне трактування, своє досить таки суб'єктивне бачення проблеми. Відбувається це все у формі дискусій, виступів, агітаційних промов тощо, нерідко безглузвих і дилетантських роздумувань навколо цієї трагічної дати. Однак очевидно, що в такій складній і заполітизованій справі маємо перш за все покладатися на фахові наукові дослідження, перевірені свідчення, достовірні документи та критичне мислення вченого. Відтак лише науковці можуть дати найбільш професійну і виважену оцінку тих трагічних подій, а їх узагальнюючий напрацьований і апробований науковий досвід може дати через книжки громадському загалові достовірну і виважену історію голодомору.

Наукова і громадська спільнота вже неодноразово на своїх зібраннях обговорювала ці проблеми. Цього разу Інститут історії України НАН України спільно з Асоціацією дослідників голодоморів в Україні 22 березня 2007 року ініціювали засідання Всеукраїнського «круглого столу» «Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (З приводу 60-річчя трагедії)». На обговорення було винесено такі блоки проблем, як: «Сучасні візії вітчизняної історіографії», «Трагедія в оцінках радянських істориків», «Голод в Україні очима української діаспори», «Міжнародна спільнота про події в Україні», «Свідчення очевидців – виклик владі», «Рефлексії радянської влади: офіційний погляд», «Регіональні особливості трагедії». У вступному слові директора Інституту історії України НАН України, академіка НАН України В.А. Смолія, виступах ведучих «круглого столу» члена-кореспондента НАН України, завідувача відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України В.М. Даниленка та народного депутата України, Героя України, Голови Асоціації дослідників голодоморів в Україні Л.Г. Лук'яненка було окреслено найважливіші досягнення дослідницької школи у вивченні голоду 1947 р. та визначено головні наукові пріоритети подальших досліджень, відзначено політичні аспекти сучасного рівня знань про перебіг трагедії, узагальнено її наслідки для різних поколінь українців.

У виступах на «круглому столі» та дискусіях взяли участь провідні науковці, працівники академічних установ та вузів, громадські діячі, як-то: директор Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України, академік НАН України М.Г. Жулинський, голова Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка П.М. Мовчан, столичні вчені: керівник Центру дослідження геноциду українського народу Інституту історії України НАН України В.І. Марочко (доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України), заступник директора Інституту історії України НАН України С.В. Кульчицький (доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України), доктор історичних наук Р.Я. Пиріг (професор, головний науковий співробітник відділу історії української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України), доктор історичних наук Ю.І. Шаповал (професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України), доктор історичних наук В.І. Сергійчук (професор кафедри давньої і нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка), член Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні О.М. Веселова (кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України), кандидат історичних наук О.Г. Бажан (старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України), кандидат історичних наук Л.В. Ковпак (старший науковий співробітник відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України), кандидат історичних наук Р.Ю. Подкур (старший науковий співробітник відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України), доктор історичних наук П.П. Панченко (професор кафедри методики викладання історії і права Київського міського педагогічного університету імені Бориса Грінченка), старший викладач Л.В. Пилипенко (Національний педагогічний університет імені М. Драгоманова), кандидат історичних наук Ю.О. Ніколаєць (докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка), кандидат історичних наук В.А. Гриневич (старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України) та ін.

Приємно відзначити, що до цього заходу долучилася чимала кількість науковців з провідних вузів країни, зокрема Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка (кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Т.П. Демченко; кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології В.М. Гаврилов), Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Інституту історії, етнології і права І.М. Романюк; кандидат історичних наук, доцент кафедри

правознавства Інституту історії, етнології і права В.В. Кононенко), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Ю.П. Присяжнюк), Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України О.П. Єрмак), Дніпропетровського національного університету (кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України О.Ф. Нікілев), Одеського національного університету імені І.І. Мечникова (доктор історичних наук, професор, директор Миколаївського навчально-наукового інституту М.М. Шитюк), Волинського державного університету імені Лесі Українки (Луцьк) (кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України О.Н. Гаврилюк), Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича (кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового і новітнього часу В.Ф. Холодницький), Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського (пошукувач кафедри історії України К.Є. Горбуров), Таврійського гуманітарно-екологічного інституту (Сімферополь) (кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної та прикладної політології; керівник науково-редакційної групи «Реабілітовані історією» в автономній Республіці Крим Д.В. Омельчук). Крім того, до «круглого столу» надійшли матеріали від відомого російського вченого-дослідника голодоморів, доктора історичних наук, професора, провідного наукового співробітника Інституту російської історії Російської академії наук (Москва, РФ) В.Ф. Зими.

Виступаючі і диспутанти не обмежувалися попередньо встановленими тематичними рамками. Їхній професіоналізм, науковий і громадянський досвід, вільний перебіг жвавої дискусії раз у раз спонукав до обговорення нових тем. Як наслідок, визначено цілком перспективні напрямки майбутніх спеціальних історичних, соціологічних, статистичних, джерелознавчих досліджень. Серед поданих до обговорення матеріалів можна виділити, наприклад, виступ Р.Ю. Подкура («Діяльність партійного апарату Вінницької області в умовах голоду 1946–1947 рр.»), в якому, окрім висвітлення особливостей перебігу голоду на Поділлі, змальовано характер і кар'єрні перипетії такого собі типового представника районного партапарату, руками якого і здійснювалися нещадні хлібовикачки. З прискіпливістю фахівця дослідила регіональні особливості голодомору Т.П. Демченко («Свідчення про голод 1946–1947 рр. як джерело вивчення повоєнної історії Чернігівщини»), особливу цінність становлять введені авторкою до наукового обігу документально зафіксовані спогади очевидців подій, жертв голоду; з докладною систематизацією історіографії питання виступили О.М. Веселова («До теми голоду 1946–1947 рр. в історіографії 80-х років ХХ – початку ХХІ ст.») та Ю.О. Ніколаєць («Голод 1946–1947 рр. в Україні у висвітленні вітчизняних вчених»); джерелознавчу базу дослідження та нові архівні документи представив у своєму виступі О.Г. Бажан («Документи про

голод 1946–1947 рр. в Центральному державному архіві громадських об'єднань України»); про спільне та відмінне в російсько-українських наукових баченнях проблеми, а надто – про розбіжності у розумінні причин і наслідків голоду вів розмову Ю.І.Шаповал («Голод 1946–1947 років в Росії та в Україні: потреба порівняльного аналізу»); про допомогу західноукраїнського населення голодуючим у 1946–1947 рр. з новими фактами і твердженнями виступили О.М. Веселова («Братерство: спомага населення Західної України голодуючим східних регіонів в 1946–1947 рр.»), В.І. Сергійчук («Допомога західноукраїнського населення голодуючому населенню УРСР в 1946–1947 роках») та О.Н. Гаврилюк («Братня допомога населення Західної України голодуючим в 1946–1947 роках»); науковою новизною щодо соціально-медичних аспектів, проблем (зокрема, про особливості харчування) пов'язаних з голодом, відзначається стаття В.Ф. Зими («Голод і медицина в СРСР»); на громадсько-політичних колізіях і науково-правовому блоці проблем, піднятих до річниці трагедії, зупинилися Л.Г. Лук'яненко («Голод 1946–1947 рр. як продовження геноциду і антиукраїнської політики влади») та В.І. Марочко («Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – історичний факт геноциду українського народу (від конвенції ГА ООН 1948 р. до Закону Верховної ради України 2006 року)»); особистими спогадами-переживаннями поділився П.М. Мовчана («Невідома сторінка новітньої української історії: що ми знаємо про голод 1946–1947 рр. в Україні?»); цікавий ракурс висвітлення проблеми в ненауковій літературі запропонував М.Г. Жулинський («Голод 1946–1947 рр.: відлуння в суспільних настроях і літературі»). Найбільш наповненим був тематичний блок, в рамках якого науковцями з багатьох міст України були подані сучасні дослідження про регіональні особливості трагедії (зокрема, на Буковині, Вінниччині, Дніпропетровщині, Кіровоградщині, Полтавщині, Черкащині, Чернігівщині, в Криму, південному регіоні України тощо).

З надією сприймається той факт, що серед присутніх значну частину складала наукова і студентська молодь – можливі продовжувачі вже існуючих наукових розробок, незаангажовані жодними ідеологічними установами, перспективні дослідники такої складної і багатогранної проблематики.

Аналізуючи матеріали та виступи, можна зробити декілька висновків щодо впливу голоду на зміни в соціальній і психофізіологічній природі людини:

1. В другій половині 1940-х рр. серед сільського населення України були ще живі свідки страхіть голоду 1932–1933 років. Ті, хто сам пережив голод, в процесі сімейного виховання передавали свої спомини нащадкам. Знання про недавній голодомор на свідомому чи підсвідомому рівні впливало на щоденну поведінку людей. Це відображалось, наприклад, у культивуванні хліба як основного продукту, а також у скромності їх повсякденного побуту, економії в харчуванні, спробах заощадити продукти на випадок повторення голоду.

2. Якби прийшли посухи й неврожаї сталися в інших зернових районах СРСР, які ще не потерпали від голодових проблем, то сприймалися б місцевими жителями, хоча й з тривогою, але швидше як тимчасовий природний негаразд. Ці ж природні провісники в Україні сприймалися по-іншому: вони пробуджували відчуття близької біди, соціальної катастрофи і смерті.

3. Господарі тишком, спочатку частково, перебудовували звичний порядок господарювання. Свідомо вводилася економія для усього переліку продуктів споживання. Відповідно до своїх можливостей кожна селянська сім'я робила запаси на випадок біди, частину їх переховували від можливої насильницької конфіскації. Відкладали, як мовилося поміж селянами, «про всяк випадок», промислові товари, золото тощо, тобто все, що могло б бути використано для обміну на необхідні продукти харчування. При можливості батьки намагалися відправити дітей у більш благополучні місцевості чи у великі міста, що на час голоду дало б їм можливість вижити.

4. Чітким провісником бід, які насувалися на українське село, були офіційні заяви, вимоги, інструкції до місцевого партійного керівництва. Їх заповзятя реалізація могла означати пришествя голодової біди. Доведене за радянських часів до повного безправного стану, селянство зазвичай покійно терпіло акції насильницьких вилучень, лише одинаки відважувалися на відкритий опір. Особливого психологічного зламу селяни зазнавали, споглядаючи брутальні дії своїх односельчан-перевертнів, які, аби догодити владній верхівці (чи просто вижити), з особливою жорсткістю виконували завдання місцевих поводитирів. Разом з тим, деяким з них не було чужим відчуття співпереживання, і вони при можливості намагалися полегшити життя односельчан (попереджали про обшуки, виселення, допомагали з продуктами, оформляли документи для виїзду тощо).

5. Від початку голодування повсякденне життя сільської родини ставало замкнутим. Аби вижити людська природа мінімізувала усі сторонні контакти, родина підтримувала переважно лише своїх членів. Коли ж продовольчі припаси закінчувалися, одним із виходів вбачалася тимчасова міграція, добування хліба в інших регіонах тощо. В цей час загострювалася криміногенна ситуація. Доведені голодом до крайнощів, люди відчайдушно боролися за своє життя, і ніякі правові та моральні застороги не могли цьому перешкодити. У своєму апогеї голодомор руйнував всі усталені соціальні механізми, міжособистісні контакти, саму природу людини. Люди, що опинилися у жахливому голодовому вирі, зазнавали часто безповоротних психофізіологічних надламів. Страх перед голодною смертю притуплював, вихолощував у людей здатність до співчуття, руйнував моральні підвалини людської особистості, й часто людина уподібнювалася безчуттєвій істоті. Усі залишки людяності витіснялися постійним відчуттям голоду, не діяли віковічні важелі внутрішньої самодисципліни, втрачалися регулятивні соціальні механізми, а випадки канібалізму свідчили про спрацювання суто тваринного інстинкту самозахисту. Звичайно, ми говоримо про крайні прояви деградації

соціальної природи людини, однак їх масовий характер саме в період голодомору підтверджується сотнями задокументованих фактів.

6. Люди, які виживали, назавжди несли в собі страх пережитого, сором за нівелювання людських цінностей. Від цього їх міжособистісне спілкування часто вже ніколи не поверталось в русло колишньої, перевіреної часом односельчанської довіри, дружнього розуміння, родинного співчуття. Заради виживання вони змушені були від цього відмовитися, й людська подоба поверталася до них надщербленою реаліями голодового життя. Залишок свого життя постраждали покутували перед пам'яттю безвинно загиблих, тих, хто зазнав від них наруги чи горя. Провина за те, що не зміг допомогти ближньому в патріархальній душі українського селянина довіку пекла соромом за безвихідь, за проявлену слабкість чи нерішучість, а у психіці формувався стійкий комплекс вини.

7. В русло нормального існування, налагодження нових соціальних і міжособистісних відносин селянин приходив поступово. Пережите постійно нагадувало йому про недавню трагедію. Ці підсвідомі мотиви через традиції патріархального виховання передавалися батьками своїм нащадкам, які зазвичай з повагою ставилися до тієї страшної сторінки з родинного життя. В селянській повсякденності, культурі вже ніколи не забувалося про пережитий голодомор.

8. Сьогоднішньому поколінню притаманне відчуття психологічної причетності до давнішої трагедії. Спеціалісти називають це генетичною пам'яттю. З цим можна погодитися, але не забуваймо, що в реальному житті про ці трагічні події нам нагадує також матеріалізована історична пам'ять: в літературі, під час громадсько-політичних і наукових акцій, заходами на державному рівні віддаємо шану невинним жертвам. Важливо зберегти і якомога повніше і правдивіше передати знання про ці події прийдешнім поколінням. Це трагічна сторінка історії для кожного із нас.

На переконання відомого вченого-голодоморознавця, багаторічного поборника розгортання належних академічному рівню наукових досліджень, члена Ради Асоціації дослідників голодоморів в Україні О.М. Веселової, вже чимало зроблено у справі вивчення цієї чорної плями в історії українського народу. Праці публіцистів, письменників, а найбільше – фахівців-істориків дали поштовх до висвітлення трагічної теми у колективних монографіях, збірниках документів і свідчень, підручниках й навчальних посібниках для викладачів і студентів вузів та середніх спеціальних учбових закладів. Важливим внеском у дослідження теми став збірник документів і матеріалів «Голод в Україні 1946–1947 років»¹, як і численні інші розробки науковців. Значну кількість публікацій підготовлено й опубліковано саме до 60-х роковин повоєнного голоду². Втішною є участь у вивченні цієї актуальної теми молодих дослідників³.

Значну роль у вивченні проблеми відіграють й осередки Асоціації дослідників голодоморів в Україні (АДГУ) у вузах обласних центрів, містах і селах нашої країни. Одним з основних напрямків їх діяльності визначено

підготовка науково-документальних книг про повоєнне голодоморне лихоліття. На розширення джерельної бази для дослідників спрямована підготовка в АДГУ «Книги пам'яті» – свідчень-спогадів людей, які пережили повоєнний голод, та очевидців народної трагедії. Можна констатувати, що у вітчизняній історіографії проблема голоду є частково розробленою. Однак фундаментальних праць з цієї актуальної теми в українській історичній науці поки що немає. Нагальною потребою є створення «Книг пам'яті» у кожному регіоні.

Необхідним на разі є також поглиблене вивчення питань кількості загиблих, тривалості й географії голоду, особливостей регіональної історії голодомору, допомоги населення Західної України голодуючим, колективізації й голоду в Ізмаїльській, Івано-Франківській, Чернівецькій областях, голодоморного лиха в селах та містах, опору населення насильницьким хлібозаготівлям, репресій з боку держави, голоду 1946–1947 рр. і ОУН–УПА, практики виживання людей в умовах голоду тощо. Сподіваємося, що цьому буде також сприяти й прийнятий 28 листопада 2006 р. на подання Президента України В.А. Ющенка Верховною Радою України закон України за №376–V «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»⁴. В ньому закладено визначення, які стосуються й означених подій. Адже визнаючи голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, голодомор 1946–1947 рр. також можна потрактувати як акт геноциду українського народу. Відповідно до свого статусу спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади «у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу»⁵ усі історико-правові акценти має поставити й Український інститут національної пам'яті українського народу.

Однією із ініціатив, яка має надходити від подібних науково-громадських зібрань, є наполеглива вимога до Київської міської державної адміністрації виконати законні розпорядження⁶ щодо спорудження до 75-х роковин голодомору 1932–1933 р. Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Це стане належною даниною й перед пам'яттю мільйонів жертв, знищених голодом українців в 1946–1947 рр.

Не має сумніву, що складна багатоаспектна проблема повоєнного голодомору потребує постійного глибокого дослідження, відтак маємо надію, що пропонований збірник стане певним внеском у розробку цієї нагальної і непересічної для кожного українця теми.

Василь Швидкий

¹ Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали. – К.; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 1996. – 376 с.

² *Веселова О.М.* Голод 1946–1947 рр. як складова соціально-економічного становища в Наддніпрянщині у контексті зв'язків з країнами Центральної й Східної Європи // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Збірник наукових праць / Редакційна

колегія: *С.І. Світленко* (відповідальний редактор) та ін. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2006. – Вип. 4. – С. 193–201; *Її ж*: Українське село під час голоду 1946–1947 рр. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 15. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 392–402; *Її ж*: Голод 1946–1947 рр.: причини і наслідки // Історія українського селянства. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 353–359; *Її ж*: Післявоєнна трагедія: голод 1946–1947 рр. в Україні / Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 98–124; *Її ж*: Спасіння голодуючих зі східних регіонів у Західній Україні (1946–1947 рр.) // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 360–363 та ін.

³ *Калініченко Вячеслав*. Повоєнний голод в Україні (друга половина 40-х років ХХ ст.) / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2001. – 19 с.; *Його ж*: До питання про хронологічні рамки повоєнного голоду в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 9. Спеціальний. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – С. 430–435; *Долинянська Тетяна*. Голод в СРСР 1946–1947 років: Ретроспективний соціально-політичний аналіз. Всесвітня історія / Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича, 2006. – 20 с.; *Горбуров К.С.* Економічні, етнонаціональні та демографічні наслідки голоду 1946–1947 років // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10. – С. 358–360; *Його ж*: Голод 1946–1947 років на території півдня УРСР. – Миколаїв: Вид-во Шамрай П.М., 2006. – 279 с.; *Рабенчук О.П.* Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 87–100.

⁴ Українське слово. – 2006. – 6–12 грудня (№ 49).

⁵ Див.: www.gdo.kiev.ua/files/db.php

⁶ Стаття 5 закону України за №376–V від 28 листопада 2006 р. «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні».